

ЦИКЛІЧНІ КРИЗОВІ ЯВИЩА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

А. А. Олешко,
к. е. н., доцент кафедри економіки і підприємництва,
Національний університет ДПС України

У статті розглянута теоретико-методологічна проблема циклічних кризових явищ індустріальної економіки. Визначені функціональна роль, причини виникнення та особливості протікання криз переходу до постіндустріальної економіки.

The article is considered theoretical and methodological problems of cyclical crises of industrial economy. Functional role, cause of origination and particularity of crises are characterized.

ВСТУП

Однією із закономірностей ринкової економіки є циклічність економічних процесів та періодично виникаючі кризи. Розвиток соціально-економічної системи передбачає прогресивні (еволюційні і революційні) зміни у техніці і технологіях, соціальному устрої, способі виробництва, людському капіталі. У процесі цього розвитку система зазнає флуктуацій, періодичних рухів, що відновлюються на новому вищому рівні і супроводжуються закономірно повторюваними кризами.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Глибинна сутність індустріально-суспільної кризи принципово зводиться до необхідності подолання людством дезінтеграційного способу розвитку, а отже, побудови глобально відкритих систем і структур, вмонтування методологічно-праксеологічного ідеального феномену інформація — інтелект — інновації [1, с. 193]. У цьому контексті кризові явища зумовлені парадигмальними змінами суспільно-економічного розвитку, заснованого на інформаційно-інтелектуальних технологіях, інформатизацією суспільства, переорієнтацією виробництва зі створення матеріальних благ на

надання послуг (інформаційних, наукових, освітніх, конструкторських, медичних, ділових тощо), переміщенням робочої сили зі сфери середнього матеріального виробництва в інтелектуальну сферу.

Окремі дослідження криз індустріальної економіки здійснені В.М. Гейцем, С.Ю. Глазьевим, В.А. Іноземцевим, О. К. Скаленком, А.А. Чухном Ю. В. Яковцем [1—8]. Ними виявлені основні закономірності та розроблені теоретичні основи переходу до вищої стадії розвитку з урахуванням реальних тенденцій кінця ХХ — початку ХХІ століття. Водночас різноманітність теоретичних підходів та відсутність єдиного наукового бачення сутності процесів, що відбуваються в сучасному суспільно-економічному житті, вимагає проведення ґрунтовного аналізу та теоретичного узагальнення сучасних тенденцій розгортання та протікання циклічних кризових явищ.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних проблем, пов'язаних із визначенням причинно-наслідкових зв'язків, сутнісних характеристик, особливостей розгортання й протікання та функціональною роллю криз індустріальної економіки в умовах переходу до постіндустріальної стадії суспільно-економічного розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Перехід до постіндустріальної стадії суспільно-економічного розвитку закономірно супроводжується кризовими явищами. У понятійно-термінологічному апараті криза трактується як надскладне становище, загострена ситуація, загострення протиріч в соціально-економічній системі, які загрожують її життєздатності [9]. Криза розгортається тоді, коли, з одного боку, потенціал головних елементів соціально-економічної системи вичерпаний, з іншого — зароджуються елементи нової системи, притаманні наступному циклу. Елементи нового і старого знаходяться у протистоянні між собою, що призводить до порушення рівноваги, відновлення якої в якісно новому стані відбувається після розвалу або часткової трансформації застарілих елементів соціально-економічної системи.

Внаслідок неоднозначності економічних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, ускладнюється методологія ідентифікації криз індустріальної економіки. Криза переходу до постіндустріальної економіки різними вченими розглядається як системна, трансформаційна, стадіальна, циклічна.

Так, В. Іноземцев виділив дві хвилі системних кризових явищ на шляху до постіндустріального суспільства [3]. Перша системна криза індустріальної економіки припадає на 1973—1975 роки і характеризується втратою домінуючої ролі сировинного і аграрного секторів економіки. Поштовхом до першої фази кризи переходу до постіндустріального суспільства стала сировинна криза 1973 року, а її наслідком — розлад всієї соціально-економічної системи, зростання цін, безробіття, скорочення капіталовкладень, спад виробництва. Поряд з цим криза стала поштовхом до закладення основ якісно нового економічного зростання. При дослідженні економіки США виділено чотири прогресивних тенденції на шляху побудови нового суспільства:

1) початок структурної перебудови у напрямі прискорення розвитку нематеріаломістких галузей промисловості і згортання неефективних виробництв;

2) пріоритетність скорочення енергомісткості виробництва, роз-

робки і впровадження енергозберігаючих технологій;

3) переорієнтація виробництва на наукомісткі галузі зі збільшенням частки зайнятих у інтелектуальній сфері та зниженням заробітної плати некваліфікованих робітників відносно висококваліфікованого персоналу;

4) впровадження нових ефективних інструментів фінансового регулювання як реакції уряду на зниження конкурентоспроможності виробників США і впливу капіталу з країни, спровокованих кризою.

Друга фаза кризи індустріальної економіки припадає на 1997—2000 роки і спровокована "азійською кризою" 1997 року, що почалась на периферії постіндустріального суспільства. Визначальною особливістю цієї кризи стало утвердження домінуючої ролі постіндустріального суспільства, заснованого на інформації та знаннях, посилення залежності від нього індустріальних країн.

В. Іноземцев розглядає кризу індустріальної економіки як системну, що відбувається у два етапи, її часові межі розмиті. Слід зазначити, що світова фінансово-економічна криза 1997—1999 років та глобальна економічна криза 2001—2002 років більшістю вітчизняних вчених не пов'язуються з системною трансформацією суспільно-економічних відносин і розглядаються як окремі кризові явища соціально-економічної системи.

У країнах пострадянського простору вченими виділено чотири трансформаційні процеси на шляху до постіндустріального суспільства [10]. З цими процесами відповідно взаємопов'язані чотири кризи, які протікали майже одночасно: 1) криза індустріального суспільства, що охарактеризувалась стагфляцією та інфляцією, її наслідком стало зростання сфери послуг; 2) криза комуналістичної системи, яка охопила 25 пострадянських країн; 3) макроекономічна криза, викликана переходом пострадянських країн від адміністративно-командної до ринкової економіки; 4) соціальна революція.

Прибічники концепції циклічності кризи переходу до економіки нового типу обґрунтовують період зародження, освоєння, поширення і зрілості шостого Кондратьєвського циклу протягом 2000—2050 років, в межах якого функціонують середні і малі цикли. Відповідно до трива-

лості циклів у соціально-економічних системах можна виділити: 1) кризи малих циклів — періодичністю 2—4 роки, спричинені процесами, що відбуваються у сфері грошових відносин; 2) кризи середніх циклів — пов'язані з циклічністю виробництва, обміну, розподілу і споживання, оновленням основних засобів виробництва; 3) кризи великих циклів — періодичністю 40—60 років, зумовлені змінами поколінь технологій, науково-технічних напрямів, переважуючих технологічних укладів; 4) кризи вікових циклів — періодичністю 100—350 років, відображають вікові тенденції, характеризуються змінами стадій розвитку продуктивних сил, економічних відносин; 5) кризи тисячолітніх циклів, які характеризують зміну цивілізацій.

А. А. Чухно визначає кризу переходу до вищої стадії суспільного розвитку як стадіальну, що пов'язана з технічними революціями і разом з ними характеризує внутрішній механізм великих циклів у розвитку економіки [7, с. 10]. Вихід із стадіальної кризи пов'язаний з глибокими перетвореннями як виробничих відносин, так і продуктивних сил.

Останніми роками значного розвитку набула теорія циклів і криз, що розглядає сучасні кризові явища з позиції циклічно-генетичного підходу [8, 315—325]. Криза індустріальної цивілізації ідентифікується, по-перше, як загальносистемна, оскільки кризові явища охопили не тільки виробничу систему, а й сфери соціально-політичних, національних відносин, науку і освіту, природне середовище, культуру тощо. По-друге, криза індустріальної економіки є глобальною, оскільки кризові явища переміщуються і поширюються на всі країни, включені в міжнародні економічні відносини. По-третє, криза індустріальної економіки є довготривалою і такою, що розвивається нерівномірно, вона включає два Кондратьєвських цикли і низку середньострокових циклів.

На наш погляд, дослідження кризових явищ, що відбуваються в сучасному суспільстві, можливе у взаємозв'язку з великими циклами, оскільки власне 70—80-ті роки започаткували п'ятий, а з 2000 року — шостий Кондратьєвський цикл, в межах яких відбулись кардинальні зміни в суспільно-економічному житті та утвердження постіндустрі-

альної парадигми. На шляху до постіндустріального суспільства виділено шість парадигм, де ключовими факторами виступають: для першої довгої хвилі (1790—1850) — механізація праці у ткацтві; для другої довгої хвилі (1851—1895) — вуглевидобуток і паровий двигун; для третьої довгої хвилі (1896—1946) — чорна металургія; для четвертої довгої хвилі (1947—1989) — енергія; для п'ятої довгої хвилі (1990—?) — мікроелектроніка; для шостої довгої хвилі (2040—?) — біотехнологія [5, с. 35].

Існують інші підходи до періодизації великих циклів і криз. У теорії довгострокового техніко-економічного розвитку (засновник С.Ю. Глазьев) технічний розвиток розглядається як процес послідовного заміщення технологічних укладів, життєвий цикл кожного з яких охоплює близько століття [2]. Новий технологічний уклад спирається на виробничий потенціал, створений попереднім етапом техніко-економічного розвитку. Періодизація технологічних укладів наступна. Період домінування першого технологічного укладу — 1770—1830 рр., другого — 1830—1880 рр., третього — 1880—1930, четвертого — 1930—1980, п'ятого — з 1980—1990 по 2030—2040 роки.

На початку ХХІ ст. значного розвитку набула модель циклічної динаміки В. Пантіна [11]. В основу моделі покладено наступні вихідні положення:

1) довгострокові цикли об'єднані по два і включають чотири фази, які співпадають з хвилями Кондратьєвського циклу (низхідна хвиля — фаза структурної кризи; висхідна хвиля — фаза технологічного перевороту; низхідна хвиля — фаза великих потрясінь; висхідна хвиля — фаза революції міжнародного ринку);

2) кожний наступний цикл коротше попереднього на 24 роки за рахунок зменшення періоду низхідних і кризових фаз. Модель еволюції міжнародного ринку охоплює три триади циклів: 529—1249 рр., 1249—1753 рр., 1753—2041 рр. Фази заключного циклу: 1969—1981 рр. — фаза структурної кризи, 1981—2005 — фаза технологічного перевороту, 2005—2017 — фаза великих потрясінь, 2017—2041 — фаза революції міжнародного ринку.

Як видно, не існує єдиного підходу до чіткого часового розмежування великих економічних циклів. Якщо періодизація циклів індустріальної епохи відносно співпадає в різних наукових течіях, то термін початку і закінчення останнього великого циклу, який ототожнюється нами з процесами формування постіндустріального суспільства є дискусійним. Різні підходи до періодизації великих циклів та криз ґрунтуються на емпіричних дослідженнях, оскільки кожний показник циклу має свою природу і кожен з авторів досліджує динаміку окремих факторів, які вважає першопричиною виникнення циклів.

Кризи циклів різної тривалості взаємодіють і взаємовпливають (рис. 1).

У разі якщо циклічні кризи різної періодичності співпадають — негативні руйнівні тенденції поглиблюються. Наприклад, кризова фаза середнього циклу триває один-два роки, при цьому темпи зростання ВВП уповільнюються на 5—10 відсотків. У разі якщо кризи середнього і великого циклів співпадають, фаза кризи подовжується до трьох-чотирьох років, уповільнення темпів зростання ВВП сягає 15 відсотків [8]. Кризи також можуть розвиватись в різних секторах соціально-економічної системи одночасно. У цьому випадку вони утворюють негативний синергетичний ефект, але одночасно з виходом із кризового стану призводять до комплексного оновлення елементів взаємопов'язаних систем.

Кризові явища в умовах переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки носять системний характер, мають суттєві відмін-

ності в різних країнах і різні часові межі. Внаслідок інтернаціоналізації великих циклів та криз межі початку і закінчення циклів у різних країнах відрізняються, що зумовлено рівнем їх технологічного розвитку та геополітичним становищем. Хоча в умовах глобалізації відбувається процес синхронізації криз, їх розгортання в різних країнах відбувається з певним часовим лагом. Великі цикли беруть початок в найрозвинутіших країнах, що є найбільш сприятливими до інноваційних перетворень, і поширюються на інші національні економіки.

Відправною точкою формування нового світогосподарського порядку стали 70-ті роки, які пов'язані зі світовою економічною кризою і епохальними відкриттями в галузі інформаційно-комунікаційних технологій. Зародження постіндустріальної економіки відбулось у високорозвинених країнах, в першу чергу, в США, Великобританії, Німеччині, Франції, Японії.

Починаючи з 70-х років світове економічне зростання було найбільш стрімким. Відбулось поступове злиття фази кризи з фазою депресії, а фази пожвавлення — з фазою піднесення, що призвело до протікання двофазного циклу. Співставлення економічних циклів ХХ — початку ХХІ ст. ілюструє постійне зростання періоду підйому і зменшення періодів спаду та коливань обсягів виробництва (рис. 2).

У розвинених країнах після Другої світової війни економічні спади, що характеризуються від'ємним значенням темпів реального ВВП на душу населення, практично відсутні.

Періодом тимчасового відхилення від цієї тенденції стали 70-ті роки, які ознаменували початок п'ятого економічного циклу. Цей цикл ґрунтувався на широкій інтернаціоналізації структури відтворення, розвитку ресурсозберігаючих технологій, електроніці, біотехнологіях, інформатиці. Характерною рисою п'ятого великого циклу стало скорочення в його межах повторюваності середніх промислових циклів з 11—14 років у ХІХ ст. до 2—5 років у ХХ ст., що зумовлено прогресивним оновленням основних фондів і динамічними структурними зрушеннями.

На відміну від розвинутих країн, у яких циклічні фактори п'ятої довгої хвилі за Кондратьєвським підходом виявилися у середині 70-х років, часові межі в країнах колишнього СРСР та Східної Європи зсунулися приблизно на 20—25 років. Головним фактором зсуву економічного циклу стала технологічна відсталість соціалістичних країн у 70—80-х роки, а також розпад СРСР та криза переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки, яка загальмувала процеси техніко-економічного розвитку.

У сучасних умовах глобальні кризи беруть початок або можуть бути спровоковані діями найрозвинутіших країн світу, і поступово поширюються на всі країни, включені в міжнародні економічні відносини. У 2007—2008 роках світ переживає фінансову, продовольчу, нафтову, валютну, екологічну глобальні кризи. На думку російських експертів, у 2008 році глобальна криза знаходиться у зародковому стані. Після падіння виробництва в США криза перекинеться на Нові індустріальні країни і надалі пошириться на всі країни-учасники світогосподарських відносин [13]. Скорочення обсягів виробництва призведе до обвалів на фондових ринках, інфляції, з її наступним переростанням в стагфляцію, падінням цін, зростанням безробіття, скороченням попиту. Пік кризи прийде на 2009—2010 роки, а депресія з пристосуванням світової економіки до нового господарського порядку — на 2010—2013 роки.

Циклічність економічної динаміки збережеться в економіці і в другій половині ХХІ століття, як і економічні кризи, які будуть розхитувати суспільство (все більш синхронізовано в глобальній економіці)

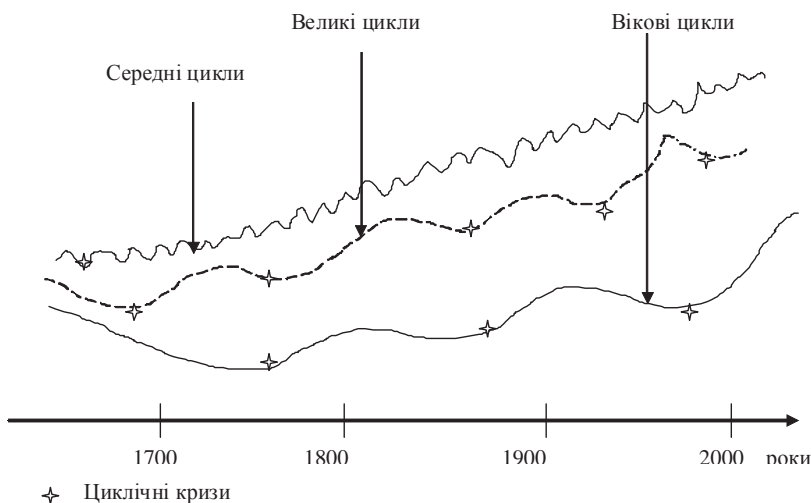

Рис. 1. Взаємозв'язок середніх, великих та вікових циклів і криз

кожні півстоліття при зміні Кондратьєвських циклів [14, с. 32]. Водночас ці кризові потрясіння не будуть настільки руйнівними і тривалими, оскільки отримає розвиток більш надійне передбачення зміни циклів та їх фаз, економічних криз, будуть розроблені ефективні методи антикризового регулювання.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного аналізу природи і причин виникнення кризових явищ можна зробити висновок, що сучасні кризи в соціально-економічних системах мають багато різновидів і факторів прояву. Розвиток сучасних теорій криз ґрунтується на емпіричних дослідженнях динаміки соціально-економічного зростання в умовах глобалізації та переходу до економіки нового типу.

Дослідження причин виникнення криз ускладнюється посиленням конвергенції національних економік та дифузії кризових явищ, які спричинені прискореними змінами техніки і технологій. Кожний новий великий цикл починається з революції в межах технологічного способу виробництва, яка поширюється на всі країни, включені в міжнародні еко-

номічні відносини. Відбувається накладення циклів різної періодичності, що поглиблює кризові явища, робить їх принципово відмінними від відомих економічних потрясінь. Постіндустріальний етап розвитку суспільства характеризується накладенням кризи цивілізаційного (криза переходу до постіндустріального суспільства) і великого (криза внаслідок технологічного перевороту і формування нового технологічного укладу) циклів.

Процес ідентифікації сучасних криз ускладнюється переплетінням нециклічних і циклічних криз, а також криз різних типів (фінансових, валютних, продовольчих, сировинних, структурних тощо). Включаючи різні типи кризових явищ, ознаки циклічної і структурної криз, які природно притаманні ринковій економіці, криза переходу до вищої стадії розвитку відрізняється причинами виникнення, особливостями протікання і головне функціональною роллю. Прогресивні соціально-економічні трансформації супроводжуються новими, унікальними за своїм характером типами криз.

Література:

1. Скаленко О.К. Глобальні резерви поступу (Інформація + інтелект + інновації). — К.: Інформаційно-видавничий центр "Інтелект", 2002. — 427 с.
2. Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. — М.: Владар, 1993. — 310 с.
3. Иноземцев В.А. Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. — М.: Academia, 1999. — 724 с.
4. Кризові явища у світовій економіці та антикризова політика України / За ред. В.М. Гейця. — К.: НАН України, ін-т економічного прогнозування, 2002. — 76 с.
5. Україна у вимірі економіки знань / За ред. В.М. Гейця. — К.: Основа, 2006. — 588 с.
6. Чухно А.А. Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика. Твори: У 3 т. — К.: Науково-дослідний фінансовий ін-т при Міністерстві фінансів України, 2006. — Т. 1. — 512 с.
7. Чухно А.А. Перехід до ринкової економіки. — К.: Наукова думка, 1993 — 280 с.
8. Яковець Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. — М.: Наука, 1999. — 448 с.
9. Економічна енциклопедія у 3 томах / Гол. ред. Б. Д. Гаврилишин. — К.: Видавничий центр "Академія", 2000. — Т. 1. — 864 с.
10. Мау В. Мы вышли из трех кризисов. Остался еще один // Знание — сила — № 6. — 2003. [Електронний ресурс] — Режим доступу до журналу: http://znanie-sila.ru/online/issue_2194.html
11. Пантин В. И. Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века. — Дубна: Феникс +, 2006. — 447 с.
12. World economic outlook. Globalization inequality [Електронний ресурс]. — 2007. — Режим доступу: <http://imf.org>
13. Кризис глобальной экономики и России / Доклад института глобализации и социальных движений. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://igso.ru>
14. Кузык Б.Н., Россия — 2050. Стратегия инновационного прорыва. — М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2005. — 624 с.

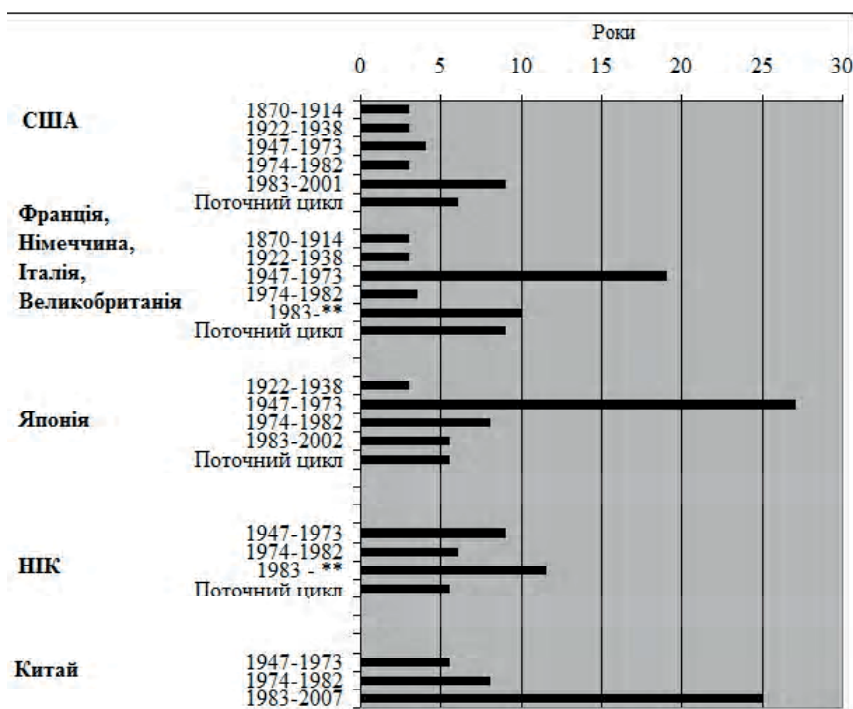

Рис. 2. Економічні підйоми в історичній перспективі*

* Економічні підйоми визначаються як періоди з додатними темпами росту ВВП на душу населення

** Роки закінчення періоду, що почався у 1983 р.: Європа - Франція - 1993 р.,

Німеччина - 2003 р., Італія - 2005 р., Великобританія - 1991 р.; НІК - Гонконг - 2001 р.,

Корея - 1998 р., Сингапур - 2003 р., Тайвань - 2001р.

Складено за: [12]